

Galina Romanova

Moskovsko gradsko sveučilište, Moskva, Rusija
galinroma@mail.ru

S ruskog prevela: Irena Mikulaco

Tematski motiv novca u romanima F. M. Dostojevskog

SAŽETAK

Analiza jednog od najzastupljenijih tematskih motiva – motiva novca, omogućuje ne samo sagledavanje književne klasike s aktualnoga stajališta nego i jasnije predočenje sustava književnih pojmova upotrebljenih u analizi djela, te omogućuje jasnije razumijevanje granice između umjetničkoga svijeta i stvarnosti. Na primjeru romana Dostojevskog (uglavnom *Zločin i kazna*, *Idiot*, *Braća Karamazovi*) vidljivo je oblikovanje značenja motiva novca i njegov stabilan sadržaj u ruskoj književnosti. U romanima Dostojevskog novac se pojavljuje i nestaje spontano, najčešće se raspoređuje nasumce i nepravedno, prema svojim nedokučivim zakonima. Novac ovdje nije ekvivalent rada jer se poštenim radom ne može zaraditi za život; on nastaje u obliku bogatoga nasljedstva, kao rezultat prijevare, krađe i lihvarjenja. U ovome svijetu ljudske osobine i postupci imaju svoju cijenu – doslovno i figurativno. Novčani interes postaje temelj zapleta i sukoba. U raspletu se, zahvaljujući neočekivanoj pojavi značajnih svota novca, rješavaju gotovo bezizlazne situacije. Tematika novca povezana je s motivima prošnje, lihvarstva, krađe, duga (pronevjere), što odgovara književnoj tradiciji. Novac nema samo vrijednost, nego i moralno-etički značaj, što je za svijet Dostojevskog mnogo važnije.

Ključne riječi: F. M. Dostojevski, romani, tematski motiv, svijet književnoga djela

1. UVOD

Romani F. M. Dostojevskog privukli su pozornost istaknutih istraživača i kritičara te su ispitivani različiti aspekti njihova sadržaja. Piščeve ideje, razmatrane u širokoj povijesno- kulturnoj pozadini, u kontekstu filozofskih, kulturnih i književnih koncepata, razvijaju se i dobivaju novi smisao i značenja.

Istodobno, interpretatori se uglavnom odvrćaju od prozaične, materijalne osnove života, kako je shvaća i prikazuje Dostojevski, posebice u posljednjim romanima, a koja se ogleda u tematskom motivu novca, smatrajući je najmanje značajnom. No, očito je da postojanost ovoga motiva (koji u novim povijesnim uvjetima stječe posebnu popularnost) pojačava interes čitatelja zanesenih detektivskim zapletima i kriminalističkim intrigama. Važnost kapitala kao elementa umjetničkoga svijeta u djelima ruske književnosti više je puta postala predmetom istraživanja ruskih književnih znanstvenika (Grossman 1935; Anikin 2000). U vezi s *Braćom Karamazovima*, istraživač N. Berkovski posebno je istaknuo da je kod Dostojevskog „moć brojeva neizbježna“, da se ovdje „...beskonačnost duše i beskonačnost veza nemilosrdno i besramno profaniraju, izraženi su u rubljima, ili čak kopjejkama“ (Berkovski 1985: 203, 204). Zaključno se čini da je Dostojevski, kao i mnogi drugi pisci, realist koji osuđuje nehumane kapitalističke odnose, potpuno određene novcem (njihovom količinom ili potpunim nedostatkom).

2. METODE ISTRAŽIVANJA

Ponovno promišljanje ovoga književnog aspekta počelo je na samom početku XXI. stoljeća (Jastrebov 1999; Romanova 2006), što je posljedica promjena u povijesnom kontekstu i u metodologiji znanosti o književnosti na kraju dvadesetoga stoljeća. Obrada „neknjiževne“ teme financija pretpostavlja primjenu, prije svega, kulturno-povijesne metode koja omogućuje komentiranje važnosti gospodarske stvarnosti prošlosti, dovodi u korelaciju književnost i fenomene izvanknjiževne stvarnosti.

Jednako je važno identificirati estetsko značenje i vrednovati značenje istih pojava u umjetničkom svijetu pojedinih djela, što zahtijeva primjenu strukturalno-semiotičke metode. U ovom slučaju, najproduktivnija je metoda analize motiva.

Upravo nam motivska analiza omogućuje novi pogled na mnoga djela klasika. Tematski motiv književnoga djela ono je što ga povezuje sa stvarnošću, točka podudarnosti života i književnosti. To uvjetuje složenost percepcije i interpretacije umjetničkoga stvaralaštva, što odražava i složeno životno iskustvo pisca i književne tradicije (Dostojevski nije ni prvi ni posljednji autor svjetske književnosti koji se bavi ovom temom).

3. REZULTATI I RASPRAVA

Čini se da je značaj ove teme očit: o tome su više puta govorili i sami pisci. Međutim, u intelektualnim krugovima čitatelja tijekom XX. stoljeća ostala je aktualna ideja da je želja likova za uspješnim životom i materijalnim vrijednostima karakteristična samo za masovnu književnost, stoga su znanstvenici u svojim istraživanjima zanemarili ovaj aspekt sadržaja. U postmodernističkoj zbilji svi su se fenomeni pokazali jednako vrijednima pažnje i više nije potrebno dokazivati da novac u književnosti može obavljati umjetničke funkcije.

Tijekom proteklih dvadeset godina objavljeni su znanstveni članci koji detaljno iznose ideje o financijama u gotovo svakom djelu Dostojevskog. Često se koriste pojmovi kao što su kapitalizam, gospodarstvo itd. (Schneider 2020), što ukazuje na aktualnost problematike i danas. U tumačenjima djela Dostojevskog mogu se naći i krajnje oštre formulacije: „...posljednji roman može se čitati gotovo kao kreditna kartica. U ovom čitanju sam Dostojevski je izdavatelj, odnosno banka, a *Braća Karamazovi* su kreditno izvješće koje on izdaje čitateljima, a izdavanje konačnoga značenja, odnosno vrijednosti, plaćanje je u plemenitom metalu koje se odgađa na neodređeno vrijeme.“ (Porter 2020: 304). Ako se takva izjava uopće može prihvatiti, onda jedino kao uvjetna i alegorijska.

Poznato je da umjetnički svijet uspostavlja svoje zakone (uključujući i financijske), koji ne odgovaraju uvijek stvarnosti. U romanima Dostojevskog novac se pojavljuje i nestaje stihijski, najčešće se raspoređuje nasumce i nepravedno, prema svojim nedokučivim zakonima. Novac ovdje nije ekvivalent radu. Poštenim radom nemoguće je zaraditi za život, tvrdi Marmeladov, a s tim se slaže i Raskoljnikov (*Zločin i kazna*); general JAPANČIN skeptično odgovara na izraženu namjeru kneza Miškina da potraži posao: „O, pa Vi ste filozof!“ (*Idiot*). U svijetu romana Dostojevskog novac se pojavljuje neočekivano i osobito često u obliku bogatog nasljedstva, kao rezultat

prijevare, krađe i kamatarenja. U ovom svijetu ljudske osobine i postupci imaju svoju cijenu – doslovno i figurativno.

Likovi djela Dostojevskog gaze novac (kao Foma Opiskin u priči *Selo Stepančikovo i njegovi stanovnici* ili stožerni kapetan Snjegirjov u romanu *Braća Karamazovi*), bacaju ga u vatru (kao Nastasja Filipovna u romanu *Idiot*), ali u isto vrijeme novčanice ostaju neoštećene. Likovi Dostojevskog svađaju se oko novca (gotovo u svakom romanu), znaju se zbog njega onesvijestiti (kao Ganja Ivolgin); proračunato, tj. radi novca se većina likova Dostojevskog udaje (ili nastoji oženiti). Kao što, na primjer, Raskoljnikovljeva majka raspravlja o Dunjinoj udaji za Lužina: „Bila bi to takva dobrobit da to ne smijemo smatrati ničim drugim do izravnom milošću Svemogućeg prema nama. Dunja samo o tome sanja” (Dostojevski 1989: 38). Kada se dogode ubojstva (središnji događaji u romanima), ispostavlja se da je uz ideološke razloge novac jedan od bitnih motiva zločina (*Zločin i kazna, Braća Karamazovi*).

U književnim tekstovima Dostojevskog riječ *novac* i njezini istoznačni izrazi su novčanice, brojevi koji označavaju iznose, *imetak, nasljedstvo* – među najčešćima su. U *Statističkom rječniku jezika Dostojevskog* to je zabilježeno u odjeljku „Četrdeset najčešćih imenica“ koje je pisac koristio u književnim djelima. *Novac* se ovdje pojavljuje 1721 put, *Bog* – 1081, *duša* – 1041 put (Šajkevič et al. 2003).

Tražiti novac, dati ili ne dati, dobiti ga na neki način, uobičajena je svakodnevna briga likova u romanima. „Gdje je novac?” – više puta ponavlja Dmitrij Karamazov u svojoj ispovijesti. Njegovog oca brine isto pitanje: zašto je Dmitrij poslao Aljošu Katerini Ivanovnoj: „Zbog novca? Tražiti novac? Ne, ne zbog novca.” U *Idiotu* je pitanje postavljeno s manjim varijacijama: „Je li on tražio od Vas novac, dragi kneže?”

U objektivnom svijetu romana Dostojevskog novac i vrijednosti prikazani su „vidljivo”, jasno. U romanu *Idiot* Nastasja Filipovna „posjeduje kapital od Tockog i od Rogožina, bisere i dijamante, šalove i namještaj...” (Dostojevski 1989: 588). Trgovac joj donosi i dijamantne privjeske i „svežanj novca” (sto tisuća rubalja). Za likove Dostojevskog važni su i srebrna tabakera s uzorkom i „kutija za nakit sa zlatnim naušnicama” (Dostojevski 1989: 130). Sve te vrijednosti karakteriziraju one kojima pripadaju, dajući likovima posebnu težinu. Značajan je i nedostatak bogatstva: knez Miškin ima samo jedan mali zavežljaj, čemu su se mnogi čudili.

Moć novca u romanima Dostojevskog nije sveprisutna. Postoji prostor u kojem on gubi svoje značenje. U *Zločinu i kazni* to je teški rad, u *Braći Karamazovima* to je samostanska ćelija pravednika, gdje su posjetitelji iskazivali „najdublje poštovanje i tankoćutnost tijekom cijeloga susreta, tim više što ovdje nije bilo novca, već samo ljubavi i milosti s jedne strane, a s druge – pokajanje i žeđ da se riješi neko teško pitanje duše...” (Dostojevski 1991: 4).

Novac i novčani interes postaju osnova zapleta u romanima Dostojevskog. Precizno imenovani iznosi kojima likovi raspoložu uvelike određuju njihov način razmišljanja i logiku djelovanja, jedan su od glavnih uzroka njihova djelovanja, a uz njih se veže i *glavni sukob* koji utjelovljuje oprečnost materijalnih interesa duhovnim, intelektualnim potrebama glavnih likova. Ova se ideja izravno izražava više puta. Na primjer, Dmitrij Karamazov razmišlja o svom ocu: „...pravno mi ne duguje ništa. Odabrao sam sve od njega... Ali moralno mi duguje, bilo to pravo ili krivo?” (Dostojevski 1991: 136). Složenost i bezizlaznost mnogih moralnih situacija koje prikazuje Dostojevski pojačava činjenica da se sukobljene strane nalaze u stanju dužnika i vjerovnika, međusobnih financijskih potraživanja: dugova, pronevjera, krađa, pljački, gubitaka.

Novac u romanima Dostojevskog igra aktivnu ulogu u *zapletu* radnje i intrigama. Novac je motivacija ili povod za „lokalne” *kulminacije* – scena skandala. U *Zločinu i kazni* to je scena bdjenja i Sonjine optužbe za krađu „banknota”. U *Idiotu* postoji scena spaljivanja Rogožinova novca na imendan Nastasje Filipovne, u priči s *Pavliščevim sinom* i nestankom Lebedevljevih četiri stotine rubalja. U *Braći Karamazovima* posebno se ističe scena Dmitrija koji posuđuje četiri tisuće Katerini Ivanovnoj (Knjige treća i četvrta) itd.

U *raspletima*, zahvaljujući neočekivanom (*odjednom!*) pojavljivanju značajnih iznosa, rješavaju se gotovo bezizlazne situacije, što je uočio još 50-ih godina prošloga stoljeća V. Šklovski. Radnje često imaju nevjerojatan, s gledišta stvarnoga života, ali organski kraj umjetničkoga svijeta Dostojevskog – neočekivano pojavljivanje ili nestanak potrebne količine novca. Tako se u *Braći Karamazovima* kaže: „U Moskvi su se stvari za njih odvijale brzinom munje i s iznenađenjem kao u arapskim bajkama.” Generalova žena prepravila je oporuku u korist Katerine Ivanovne „i ravno u ruke – osamdeset tisuća, evo, kažu, tvog miraza, čini s njim što želiš” (Dostojevski 1991: 132). Činjenica je da je motiv novca jedan od načina razrješavanja sižejskih i kompozicijskih čvorova, spominje se u sličnim fabulama (u scenama skandala), otkriva (ili

zamagljuje) pravu bit namjera glavnih i sporednih likova te u konačnici, govorne sličnosti – sve nam to omogućuje da o motivu novca govorimo kao o jednom od glavnih u romanima Dostojevskog.

Tema novca povezana je s motivima *prosjačenja, lihvarstva, krađe, duga (pronevjere)*, što odgovara književnoj tradiciji. Ali sve te pojave pisac ne prikazuje kao jednoznačne. Alkoholičari i „plemeniti ljudi” (marginalci) koji su izgubili svaki stid besramno traže novac od prijatelja i stranaca. Fjodor Karamazov pokušao je oduzeti gradsku kuću svojoj prvoj ženi „besramnim iznuđivanjem i prosjačenjem”. Umirovljeni potporučnik u Rogožinovu društvu na Nevskom „zaustavljao je prolaznike i tražio pomoć u stilu Marlinskog, pod podmuklom izlikom da je i on sam ‘nekad dao petnaest rubalja prosjacima’” (Dostojevski 1989: 163).

Novac u romanima Dostojevskog krađu, a ta krađa teško pogađa nevine ljude. Ferdiščenko je na večeri s Nastasjom Filipovnom ispričao da je ukrao tri srebrnjaka (tri rublja), sumnja je pala na sobaricu koju su zbog toga izbacili iz službe.

Lihvarstvo je također višeznačno prikazano. Ako je u *Zločinu i kazni* starica lihvarica „štetni kukac” u Raskolnikovljevim očima, onda je u romanu *Idiot* lihvar Pticin „dokazao Ganji da ne čini ništa nepošteno... da ako novac ima takvu cijenu, onda nije njegova krivnja: on postupa pravedno i pošteno, a zapravo je samo ‘agent’ u tim stvarima...” (Dostojevski 1989: 466).

Novac nema samo vrijednost, nego i moralno-etički značaj, što je za svijet Dostojevskog mnogo važnije. Moralne vrijednosti, karakterne osobine i postupci ljudi ovdje imaju svoju cijenu – u obliku vrijednosti kopječke, rublja, ili, naprotiv, neprocjenjivi su. Novac postaje metaforičkom oznakom za različite ljudske prednosti i nedostatke. Zahvaljujući svojoj vidljivosti, „novčani ekvivalent” slaže vrijednosti označene apstraktnim pojmovima u određenu hijerarhiju.

Pripovjedač i likovi *karakteriziraju jedni druge* s pomoću „monetarnih” usporedbi. Rogožin pogrdno govori o Ganji Ivolginu: „Kupit ću ga za sto rubalja!”, i prkosno viče: „Za tri rublja četveronoške ćeš dopuzati do Vasiljevskog!” Ganja Ivolgin priznaje: „Želim novac. Nakon što sam zaradio novac, znajte da ću biti vrlo originalna osoba. Novac je tim podliji i morskiji jer daje čak i talente. I davat će do kraja svijeta” (Dostojevski 1989: 128).

Novac ima posebnu ulogu kod *ženskih likova*. Kao što je primijetio general Ivolgin, svaka od sestara Jupančinih ima miraz od osamdeset tisuća rubalja, „što nikada ne smeta, ni u kakvim ženskim ili društvenim pitanjima” (Dostojevski 1989: 132). Žene u romanima Dostojevskog znaju vrijednost novca i tretiraju ga kao prirodnu osnovu života, bez obzira kojom društvenom sloju pripadaju. Razlika je u tome što žene plemenita roda, poput sestara Jupančinih, držeći se društvenih normi, ne govore o novcu, priznaju vrijednost moralnih načela i nisu pohlepne (starije se čak odriču svojeg dijela nasljedstva u korist mlađih). Kada Aglaja, kršeći društvenu normu, govori knezu o njegovom imovinskom stanju, njezina majka ogorčeno uzvikuje: „Sramota!”.

Kod primitivne naravi (što se često povezuje s niskim društvenim položajem) sve je potčinjeno novčanim interesima, kao što je, na primjer, kod kapetana koji daje u dug generalu Ivolginu njegov novac s kamatom i hladnokrvno ga šalje u zatvor na duži rok. Bliska po smislu situacija prikazana je u drugom romanu: Dmitrij Karamazov razjašnjava splotku svog oca, poslavši Grušenjku: „...da uzme moje mjenice koje imate i tuži me kako bi me zatočili zbog tih mjenica...” (Dostojevski 1991: 83). Trgovac bi „trebao” biti pohlepan: Nastasja Filipovna izjavljuje Rogožinu: „A kako si ti potpuno neobrazovan čovjek, počeo bi štedjeti novac i sjediti kao tvoj otac u ovoj kući... i zavolio bi svoj novac toliko da bi uštedio ne dva milijuna, nego možda i deset, i na vrećama svojim umro bi od gladi, jer ti imaš strasti u svemu, sve dovodiš do strasti” (Dostojevski 1989: 215-216).

Žensko-muški odnosi uvelike su određeni njihovim financijskim statusom. Trgovcu Rogožinu milijuni omogućuju da postane suparnik siromašnom plemiću Gavrilu Ardalioniču. Samo dobivanje nasljedstva omogućuje knezu Miškinu da zatraži Aglajinu ruku. General Ivolgin krade Lebedevu četiri stotine rubalja, jer se bez novca „ne može pojaviti pred kapetanicom”. Fjodor Karamazov kaže za Grušenjku: „Ona je čestita! A Dmitrij Fjodorovič hoće otključati ovu tvrđavu zlatnim ključem... već je protratio tisuće na ovu zavodnicu...” (Dostojevski 1991: 82).

Neobičnosti karaktera i „koloritno” ponašanje Nastasje Filipovne posljedica su proturječja ponosa i bolesnog samoljublja s ovisnom i ponižavajućom pozicijom uzdržavane žene. Tocki joj daje sedamdeset pet tisuća „naknade”. Na što je „Nastasja Filipovna odgovorila da razumije vrijednost novca i da će ga, naravno, uzeti. ... Prihvaća kapital ... kao nagradu za iskrivljenu sudbinu”

(Dostojevski 1989: 51). Rogožin je „kupuje“ za osamnaest tisuća, zatim diže cijenu na četrdeset i na kraju donosi sto tisuća rubalja.

Dostojevski koristi novac i zanimanje za novac kao realističnu motivaciju za uvođenje *sporednih likova*, kao i njihovo pregrupiranje tijekom odvijanja radnje. U romanu *Idiot* Keller se prvo pojavljuje u Rogožinovoj pratnji, zatim Burdovskog i na kraju prati kneza Miškina. Novac povezuje glavne likove sa sporednima, koji su često materijalno zainteresirani i ovisni o prvima. Po tom je principu sastavljena Rogožinova svita (Lebedev, Keller itd.).

4. ZAKLJUČAK

Novac je tema o kojoj većina likova Dostojevskog ima isto stajalište i prihvaćena je norma u društvu. U umjetničkom svijetu Dostojevskog čak i najozloglašeni cinici priznaju ili se pokušavaju pretvarati da u životu postoji nešto vrijednije od rublja. Ono u čemu se slažu i generali i obični dužnosnici jest da je novac „niska“ stvar – o njemu govoriti, otvoreno mu težiti i zbog toga zanemarivati konvencije nije plemenito.

U dobrom društvu novac nije najvažnija stvar u životu, jasno, to je prava istina. Aleksandra Jegančina snishodljivo kaže knezu Miškinu: „Vjerojatno ste htjeli zaključiti da niti jedan trenutak ne može biti vrijedan kopjejeke, a ponekad je pet minuta vrednije od blaga“ (Dostojevski 1989: 64). Čovjeka ponizuje kada ga se vrednuje bilo kojom svotom novca, čak i vrlo velikom. „Procijenio me na sto tisuća!“ – s gorkom ironijom uzvikuje Nastasja Filipovna. Znakovita je njezina opaska: „Ima li sto tisuća u ovom svežnju? Uf, kakva gadost!“ (Dostojevski 1989: 175). Oni razumiju i puno govore o tome da je prevara zbog novca, spletkarenje, zlobnost, ugađanje bogatstvu – znak sitne duše, niskih sklonosti i sporednih likova. Ali to ih ne sprječava da počine podla djela i pokaju se kada se njihove smicalice i trikovi otkriju.

Kao što je već rečeno, motiv novca ne određuje u potpunosti karakter i postupke glavnih likova; u djelima kasnog razdoblja piščeva stvaralaštva postupno blijedi u pozadinu, javlja se uglavnom u vezi sa sporednim i epizodnim likovima. Pitanje uloge i značenja novca, po svemu sudeći, piscu je bilo posve jasno, to nije bio problem za čije su razumijevanje i rješavanje njegova kasnija djela napisana.

Korelacija grižnje savjesti, duševne boli i duhovne potrage nemirnih likova Dostojevskog s grubim materijalnim, novčanim, u biti „sićušnim“ kalkulacijama stvara polaritet i napetost u umjetničkom svijetu razmatranih romana. Stalni prizvuk motiva novca rađa dojam podvojenosti razloga i unutarnjeg sukoba svakog postupka, verbalnog i neverbalnog, što pak dovodi do višeznačnosti umjetničke slike, kontradiktorne interpretacije cjelokupnoga sklopa problema koji se postavljaju u piščevim djelima.

Galina Romanova

Moscow City University, Moscow, Russia
galinroma@mail.ru

Thematic motif of money in the novels by F. M. Dostoevsky**SUMMARY**

The analysis of one of the most frequent thematic motifs – the motif of money, allows not only to look at literary classics from the current point of view, but also to present a system of literary concepts used in the analysis of works, and to become more clearly aware of the boundary between literature and reality. The example of Dostoevsky's novels (mainly „Crime and Punishment“, „Idiot“, „The Brothers Karamazov“) shows the formation of the meaning of the „money“ motif and its stable content in Russian literature. In Dostoevsky's novels, money appears and disappears spontaneously; most often it is distributed randomly and unfairly, according to its own incomprehensible laws. Money is not the equivalent of labor here, as it is impossible to earn a living by honest labour; it arises in the form of a rich inheritance, or as a result of deceit, theft, and usury. In this world, human qualities and deeds have their price - literally and figuratively. Monetary interest becomes the basis of plot and conflict. In the denouement, thanks to the unexpected appearance of significant sums of money, almost hopeless situations are resolved. The theme of money refers to the motifs of begging, usury, theft, debt (embezzlement), which corresponds to the literary tradition. Money has not only value, but also, and this is much more importantly for Dostoevsky's world, moral and ethical significance.

Keywords: F. M. Dostoevsky, novels, thematic motive, the world of the literary work